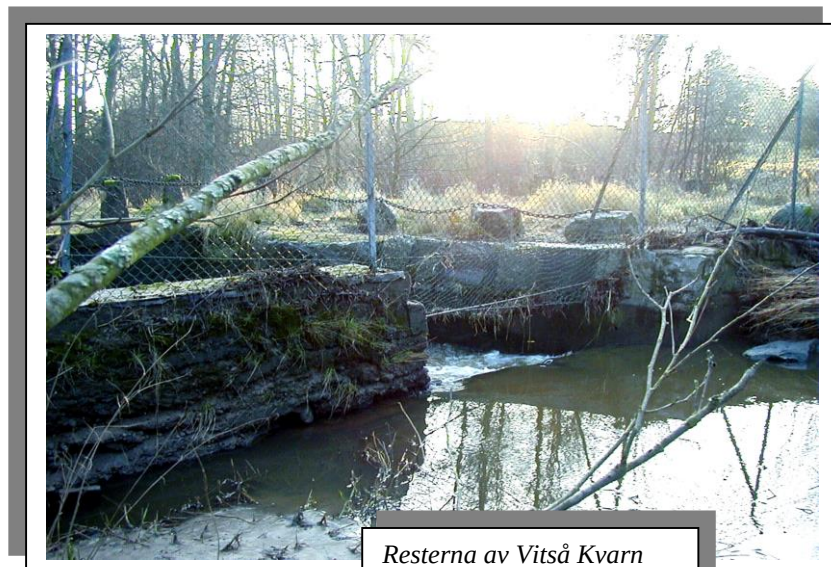

Ån med många namn.

Av Sune Nilsson

Ett rinnande vattendrag som ringlar genom landskapet från källan till utloppet i sjö eller hav får oftast ett flertal lokala namn efter de trakter det genomflyter.

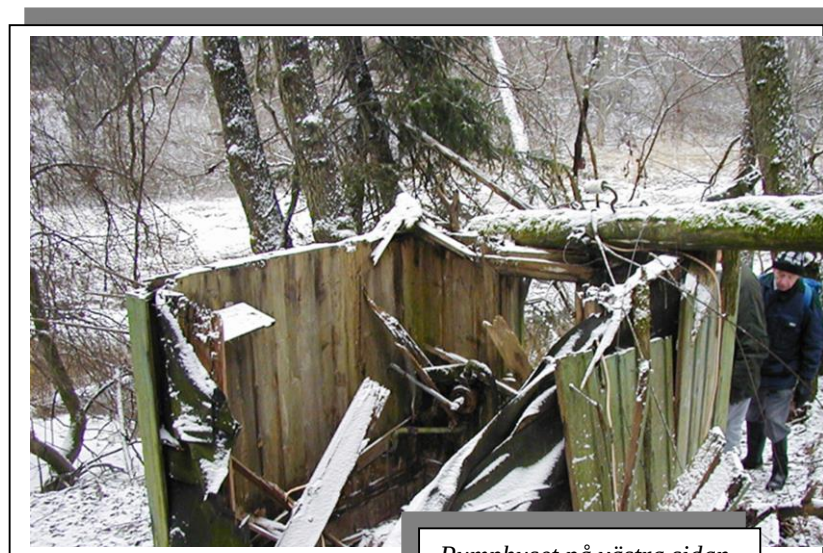

Resterna av Vitså Kvarn

Åtminstone stämmer detta på den lilla å som flyter från Vedasjön genom Tungelsta och mynnar i Horsfjärden.

En gråmurrig söndagsmorgon i december börjar jag min vandring motströms i den nedre delen av denna ganska anonyma vatten-ledare som här kallas Vitsån.

Man kan inte nå själva utloppet i havet, det ligger inom det inhägnade område som tillhör Marinen och Bergaskolorna, numera Amfibieregementet.

Pumphuset på västra sidan

Ett illa efterhållet stängsel som mer markerar än stänger gränsen mot militärområdet just vid dammarmen till den sedan många år försvunna Vitså Kvarn.

Omedelbart söder om stängslet finns en vacker stenbro över ån med låga pelare och grova kättingar som avbärare. Vattenflödet är här ganska kraftigt och när den breda ån pressas samman för passage genom öppningen i dammarmen uppstår ett mäktigt dån som hörs på håll.

Nederbörden har denna höst varit ganska liten men jag minns ett besök här för nåt år sedan med en ovanligt regnig höst när hela nederdelen av ådalen var vattenfylld och vattnet strömmade över hela dammarmen.

På västra strandkanten finns ett raserat hus som endast hålls kvar på land av några kraftiga alar. Trots sitt skick är det troligen av senare datum eftersom det finns en framdragen numera avhuggen grov elkabel.

Troligen har det varit någon form av pumpstation som försåg djur och människor med dricksvatten, kanske under kriget. Nåt hundratals meter uppströms visar Vitsån upp ett nästan norrländskt temperament, ett flertal sprudlande forsar och en imponerande bredd. Ett otal nedfallna gamla träd ligger kors och tvärs i branten och en kraftig tallstam bildar en naturlig spång över ån men knarriga knän och allmän osäkerhet får mej att avstå en övergång.

Parallellt på åbrantens östra sida går den gamla vägen från Vitså brygga upp mot Fors och Berga. Den är sedan länge avstängd den nedersta halvkilometern och naturen gör allt för att återta förlorad mark.

I den branta sluttningen ner mot ån har samvetsslösa människor tippat och kastat skräp och lutat mot en gran halvvägs ner ligger ett uppbrutet kassaskåp. Jag lyckas efter mycket besvär ta mej ner och kan konstatera att det är tomt.

Med en värmande kopp kaffe och en lussekatt sätter jag mej vid åkanten och njuter av stämningen. Jag vet att det är för sent på året för att se en stigande havsöring, ån är sedan några år ett eldorado för lekande öring efter en lyckosam restaurering, men jag lovar mej själv att komma tillbaka lite tidigare nästa höst för att ta del av detta exklusiva skådespel.

Strömstarens revir

Istället blir jag underhållen av en energisk strömstare som med jämna mellanrum med dödsförakt kastar sig ner i det gråkalla vattnet och strax kommer upp med en godbit i äbben. Efter vilopausen går jag vidare men tvingas upp på vägen av framkomlighetsskäl.

Källargrunden vid Vidängen

Den gamla vägen mynnar ut i trevägs-korsningen Berga/Årsta/Västerhaninge. På västra sidan om ån, i backen upp mot Örlogsskolorna ligger resterna av det gamla torpet Widängen, grunden till matkällaren syns väl intill vägens norrsida. Här bodde i början på 1900-talet änkan Widman som tillsammans med maken Magnus brukat både Fors Östergård och gården Vitsa.

I en knapp kilometer upptill infarten till Söderhagen går Vitsån omedelbart väster om vägen. I strandkanten finns spår av bäver, man ser massor av fällda alar men ingen hydda. Av respekt för bävern gör jag inga större undersökningar utan följer ån på lagom avstånd tills den korsar vägen och rinner ner på Alvstagårderna norr om det gamla torpet Söderhagen. Jag skymtar den lilla ursprungliga torpstugan men en stor modern, faktiskt mycket vacker, tvåvåningsbyggnad dominerar fastigheten. Jag får sällskap på andra sidan ån av en bråkande bagge som visar sitt missnöje över mitt intrång i idyllen denna söndag.

Här på gårdet vintervilar nu den blivande ruffen till kommunens senaste golfbana, när jag tar en vilopaus på en liten skogsholme och blickar ut över det öppna landskapet ser den frusna marken ut som en isbelagd havsvik.

Bäverns framfart

Vitsån är här lugn och rogivande i sitt lopp och i det stilla flödet har en vackert skimrande iskant bildats efter strandlinjen.

Till min stora förvåning hör jag nu en trana ropa i närheten, det är helt mot alla regler, den bör vara nere i Östafrika vid denna tidpunkt men jag hör det karakteristiska ropet återupprepas gång på gång men har svårt att lokalisera riktningen.

Ån rinner nu i nästan västlig riktning åter under vägen norr om den natursköna Kapp-Ekebykullen med sina enesnår och lämningar av gårdsbebyggelsen. Sommartid är denna kulle ockuperad av ystra ungnöt från Berga som, förhoppningsvis bara av nyfikenhet, jagar bort oss naturvandrare från denna oas.

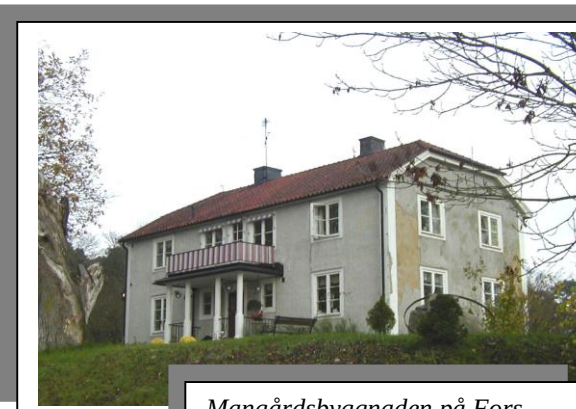
Kapp-Ekeby var förr i världen en ganska stor gård under Berga men är sedan länge borta.

Man kan se vissa tecken på var byggnaderna låg, bl.a. finns en vildvuxen syrenberså som under försommaren ger ett oförglömligt intryck både för ögat och luktsinnet.

Utan att veta något om detaljerna förstår jag att detta är urgammal kulturmark, man kan ana att människor under årtusenden funnits på dessa kullar som för ett okänt antal år sedan med all säkerhet var ett strandlandsskap. Några kantiga "R" markerar på den moderna kartan att fornminnen finns, jag får forska djupare i ärendet.

Vitsån vindlar vidare i sin dalgång och bildar här en naturlig gräns mellan Berga och Fors. Det är här på gårderna den obemärkt byter namn och åtminstone i folkmun kallas för Forsån.

När jag nu vandrar vidare upp mot byn Fors har jag Östergården på höger hand. Den väg som förr i tiden gick mellan Fors och Årsta Havsbad är numera försvunnen men man anar bitvis dess sträckning på gårderna.

Manqårdsbyggnaden på Fors

Östergården tillhörde förr Häringe men friköptes på 1930-talet av dåvarande arrendatorn David Andersson och hamnade så småningom i sambruk med Fors 1, eller som man sa, Herrgården.

Fors idag är en imponerande anläggning för hästsport med stallar och ridhus. När man kommer efter ån

söderifrån och går under motorvägen möts man av muntert gnäggande hästar i hagarna runt gården med framför allt av en hisnande vacker åraavin omedelbart nedströms kvarnen, ett av de vackraste avsnitten av hela ån.

Här på östra sidans strandäng låg den lilla dansbanan och festplatsen Ringhagen där många Västerhaningebo på 40-talet svängde om i gammalvals och schottis och strax norr därom det lilla torpet Ringen. Jag skönjer nu fasaden av den monumentala kvarnbyggnaden mellan alsnåren och hör ett dovt dån från vattenmassorna i fallet vid kvarnforsen. Det sägs, förresten ganska naturligt, att det är härifrån hela byn har fått sitt namn.

Kvarnen är ombyggd i omgångar och används nu som bostad, måste vara en upplevelse att bo här och att följa årstidernas växlingar i nära samspel med det strömmande vattnet och de varierande ljudkulisserna.

De gamla mjölnarstugorna finns också kvar, sommartid omgivna av prunkande, välskötta blomsterrabatter och nuvarande ägaren har gett området en nästan parkliknande struktur.

Kvarnen från söder

Fors kvarn tillhörde förr i världen Häringe och här fanns ända in på 20-talet också ett sågverk som f.ö. tidvis drevs med ångkraft vid dålig vattentillgång. Jag kommer nu upp på den del av gamla landsvägen till Nynäshamn som sedan motorvägens tillkomst har blivit litet av en lokalväg mellan Örnoga och Granhammar. Vägsträckningarna genom Fors by har varierat åtskilligt genom åren och jag kan med blicken följa en av de äldre lederna upp förbi Gästgivargården och bort mot torpet Karlslund på Bergamarkerna. Här finner man nu tre parallella vägar mellan Stockholm och Nynäs, representerande olika tidsåldrar av Södertörns utveckling.

Nordväst om vägundergången anar jag resterna av den damm som var förutsättningen för driften av kvarnen förr i världen. Dammen användes då också av Forsborna för grovtvätt och som badplats på sommaren och vintertid sågades is till isstackarna.

Forsån ringlar nu vidare ut över åkrarna upp mot Skarplöt, en del av det ursprungliga Fors som i slutet på 1800-talet flyttades ut. Den vackra gula huvudbyggnaden ligger med fasaden ut mot åkrarna och intill finns några välhållna ekonomibyggnader.

Ån är här ganska intresselös i sin framfart, några enstaka alar växer i kanten, annars är den som ett stort dike och i det gråkalla vädret finns inte ett liv att skåda. Jo, förresten en gröngöling kommer i sin märkliga vågformiga flykt rätt emot mej men vinklar med ett förskräckt rop över ån och försvinner ur min åsyn.

Efter en tvär krök strax innan Skarplöt följer den sen det skogsparti som skiljer Fors/Berga från Nederstamarkerna. I skogskanten ligger resterna av torpet Marielund och på kullen söder om ån låg förr i världen torpet Löfhagen av vilket inte återstår något spår.

Jag närmar mej nu reningsverket och en svag men dock förnimmelbar doft av förmultning känns i omgivningen. Från skogspartiet ner mot Stavs by hörs ett drivande hundskall och jag ser en ensam jägare med bössan på axeln koma vandrande efter vägen från Granhammar.

Här lever ån och omgivningen upp igen, en flock simmande änder visar sitt missnöje med min ankomst och flyr snattrade motströms från den lilla höljan vid vägundergången. Två korpar flyger på låg höjd över mig, det låter nästan som de småpratar med varandra under flykten.

Alldeles intill reningsverkets inhägnad får Forsån en påfyllning från väster av Hågaån som rinner från Öran mot havet. Från vägundergången vid kvarndammen i Håga är denna lilla å kulverterad under hela industri-området men dyker fram på Nederstagårderna strax intill järnvägen.

Här låg Nyfors ända till 1910

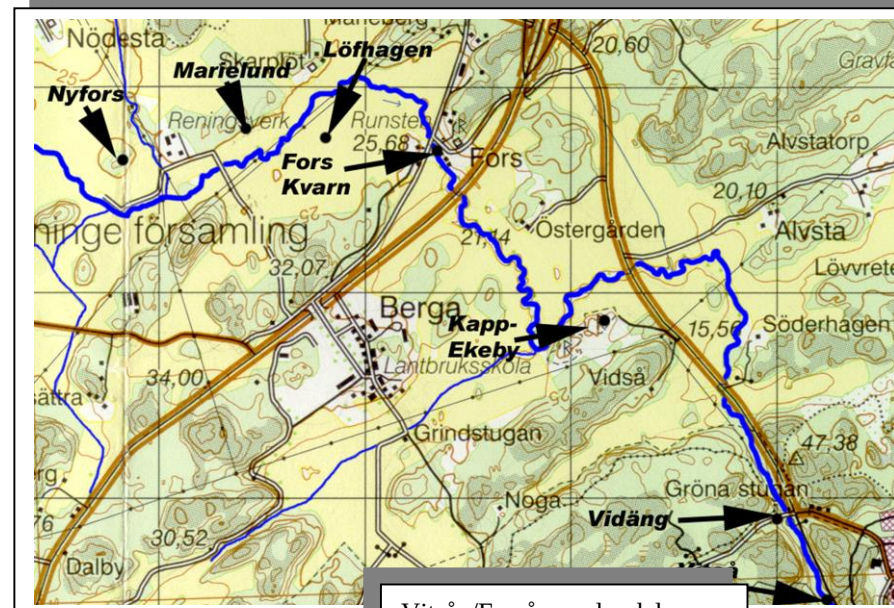
Här, strax söder om reningsverket, ligger den numera helt tomma Nyforskullen. Från mitten av 1800-talet fanns här ett torp på ett helt mantal som brukades under Berga egendom och enligt kyrkoböckerna fanns stugan kvar ända till 1910, då som arbetarbostad. Nu återstår bara grunderna till husen och några gamla fruktträd.

Stillheten och tystnaden är total när jag tar en kopp kaffe på den öde kullen och jag funderar på varför ingen sedan den tiden, åtminstone fram till reningsverkets tillkomst, slagit ner sina bopålar på denna underbart vackra plats.

Men, naturligtvis har det sin förklaring, människor hade under denna tidsperiod troligen andra kriterier än naturskönhet. Bortom tillflödet från Öran är ån så gott som tom, endast ett tunt sammanfallt istäcke finns i botten på fåran. Den vackra Vitsån/Forsån är här lika ointressant som det namn som någon stans i dessa trakter tar över, Rocklösaån!

Vad detta märkliga namn syftar på är för mej helt okänt och är, som man säger, en helt annan historia.

Vandringen denna decembersöndag år 2002 har tagit mej drygt 6 timmar och när jag får hämtning vid Granhammar är jag ganska slut i mina gamla ben och leder men nöjd och glad i sinnet över mina upplevelser och lovar mej själv att om hälsan står mej bi göra om promenaden under den varma årstiden.

Vitsån/Forsån, nedre delen